

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИДА “РАБИЪ АЛ-АБРОР” АСАРИНИНГ ЎРНИ

ТЎРАЕВ Лазиз Абдивали ўғли

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Шарқ фалсафаси ва герменевтика кафедраси доц.в.б. PhD

ORCID: 0000-0003-3666-6229

Email: turayevlaziz86@gmail.com

НИЗОМОВА Нигора Қосимжоновна

Тошкент давлат шарқшунослик университети

академик лицейи ўқитувчиси

Тел: +99897 720 80 14

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Жоруллоҳ шарафли номга эга бўлган аллома Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъ ал-аброр” асари хусусида сўз юритилган. Асар “Илми муҳозарот” услубида ёзилган. “Рабиъ ал-аброр” асарининг асосини жамиятдаги муҳим соҳаларга бағишланган ва асар яратилган даврининг зиёли кишиси билиши керак бўлган турли кўринишдаги маълумотлар ташкил қилади. Асарнинг аҳамиятли жиҳати шундаки, унда берилган турли мавзуларга оид маълумотлар ўз давридан бошлаб, бугунга қадар ўз долзарблигини сақлаб келмоқда.

Калит сўзлар: *замахшарийшунослик, Яхшилар баҳори, сафар, маърузалар илми, иқтибос, қомусий асар, боб.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается работа Раби аль-Абрара Махмуда Замахшари, ученого с почетным титулом Джаруллы. Работа написана в стиле «Научная дискуссия». Раби аль-Абрар основан на широком спектре информации, которая важна для общества и должна быть известна интеллектуалам того времени. Важным аспектом работы является то, что информация по разным темам, приведенная в ней, остается актуальной с момента своего появления до наших дней.

Ключевые слова: *Замахшариведение, источник добра, путешествие, наука речей, цитата, энциклопедия, глава.*

КИРИШ

Янги Ўзбекистонда ўзларининг дунёқарашлари ва бебаҳо илмий мерослари билан жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган улуғ

алломаларимизнинг асарларини ўрганиш, тадқиқ этиш ва тадқиқ этиш орқали уларни тарғиб қилиш масалаларига, хусусан Биринчи Ренессанс даврининг етук алломалари ижодини ўрганишда айрича эътибор қаратилмоқда. Ушбу амалий ишлар натижасида бугунги кунда мамлакатимиз шарқшунослигида янги “замахшарийшунослик” йўналиши вужудга келаётганини таъкидлаш лозим. Ўзбек олимлари томонидан “Бутун дунё устози” бўлган аллома Маҳмуд Замахшарийнинг ҳаёт йўли, илмий мероси, айниқса, унинг тилшуносликка оид асарлари юзасидан қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилганлиги ва бу ишлар давом этаётгани эътиборлидир. Бироқ аллома илмий меросининг уфқлари ниҳоятда кенг бўлиб, унинг тарих, география, фалсафа, дин, илоҳиётшунослик соҳаларига қаратилган ўнлаб асарлари ҳали ҳануз чуқур тадқиқ этилгани йўқ. Чунончи, Маҳмуд Замахшарийнинг жамиятдаги кўплаб соҳаларни ўзида қамраб олган “Рабиъ ал-аброр” (“Яхшилар баҳори”) асари айнан шундай тадқиқ этилмаган асарлар сирасига киради. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг: “Янги Ўзбекистон тараққиётининг бугунги босқичида улуг аллома ва мутафаккирларимизнинг кўплаб бебаҳо асарларини, ноёб ёзма манбаларни сақлаш, ўрганиш ва келажак авлодга безавол етказиш борасидаги ишларни янада жадаллаштириш муҳим аҳамият касб этади”¹- деган сўзлари, мазкур асарни ўрганишнинг муҳим аҳамият касб этишини кўрсатади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Маҳмуд Замахшарий ўзининг Қуръони каримга бағишланган машҳур “Ал-Кашшоф” тафсирини ёзиб бўлгандан сўнг, ушбу тафсирни ўқиган китобхонларнинг чарчаган дилларига ором бериш ва уларнинг зеҳнларини янада ошириш мақсадида “Рабиъ ал-аброр” асарини ёзади. Аллома ҳаётининг сўнгги ўн йиллигида, бутун умри давомида кўрган, эшитган, ўқиган ва билган илмий маълумотларни китобхонларга етказишни айна “Рабиъ ал-аброр” асари орқали амалга оширади. Маҳмуд Замахшарий қайси юртга бормасин ўша юртнинг тарихи, ўтмиши, иқлими, географияси, қадриятлари, инсонларининг яхши ва ёмон хислатлари, шунингдек, илм-маърифати ва олимлари ҳақида кўпроқ маълумот олишни истаган ва бунга ҳаракат қилган. Маҳмуд Замахшарий Марв, Нишопур, Исфаҳон, Шом, Бағдод, Ҳижоз ва Макка (икки марта) шаҳар ва вилоятларига сафарлар қилган. Аллома қилган сафарлари давомида олган ва тўплаган жуда кўп маълумотларни “Рабиъ ал-аброр” асарида акс эттиришга ҳаракат қилган.

¹ <https://lex.uz/docs/5854226>

Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъ ал-аброр” асари нима мақсадда ёзилганлиги тўғрисидаги маълумотни асарнинг муқаддимасидан, муаллиф томонидан айtilган жумлалар орқали билиш мумкин. Муаллиф шундай дейди: “Мен ушбу китобни “Ал-Кашшоф ан ҳақоик ут-танзил” тафсирини ўқиган китобхонларнинг хотирларини жамлаш ҳамда асарни ўқиш давомида кўп мулоҳаза юритганликлари, тафсирдаги мураккаб жиҳатларни ва сирларни очишга интиланликлари учун уларнинг чарчаган зехнларига ором беришни, уларнинг қалбларига роҳат бағишлашни мақсад қилганман.....”².

“Рабиъ ал-аброр” асари ўзига хос бир услубда ёзилган бўлиб, уни бошқа асарлардан баъзи жиҳатлари ва хусусиятлари билан ажралиб турадиган ноёб асар сифатида эътироф этиш мумкин. Асар араб адаб илмидаги ўн икки илмдан бири бўлган علم المحاضرات “илми муҳозарот” (“маърузалар илми”) услубида ёзилган. Аслида Маҳмуд Замахшарий асарнинг ёзилиши услуби ҳақида китобнинг ҳеч қаерида маълумот бермаган, асарни тадқиқ ва ўрганиш этиш давомида ҳамда “маърузалар илми” услубида ёзилган бошқа асарларни ўрганиш натижасида “Рабиъ ал-аброр” асари “маърузалар илми” услубида ёзилган³.

“Муҳозара” илмида айна бир мавзуда нутқ сўзланаётган пайтда бошқаларнинг ўша мавзуга доир сўзларини ўз ўрнида ва мос жойда фойдаланиш тушунилади.

“Муҳозара” илмида ёзилган асарлардан тарихий, диний, ижтимоий, сиёсий воқеа-ҳодисалар, географик маълумотлар, ривоятлар, ҳикоятлар, ибратли ўғитлар, кулгили латифалар ва турли шеърлардан иборат маълумотлар ўрин эгаллайди.

Бу илмга оид баъзи маълумотлар турк олими Ҳожи Халифанинг “Кашф аз-зунун ʻан асомий ал-кутуб ва ал-фунун” (“Китоблар ва фанлар номидаги гумонларни ёритиш-бартараф этиш”) номли асарида учрайди. Хусусан, “Кашф аз-зунун”да “Мифтоҳ ал-саодат” (“Бахт калити”) асарининг муаллифи Абу Хайрдан қуйидаги маълумот келтирилади: “Бу илм орқали бирор бир фикрнинг (гапнинг) бошқа бир киши томонидан билдирилган фикр ва унинг нутқидаги кўчма маъноси ёки гапнинг ўзига хос тузилиши нуқтаи-назаридан малакага (маълумотга эга бўлиш) эга бўлиши мумкин. Унинг фойдаси шундан иборатки, нутқ сўзловчи киши суҳбатдошининг мақоми (шарт-шароитидан) қатъий назар сўзларни (фикрларни) ишлатишда хатоликка йўл қўймасликка чақиради.

² “Рабиъ ал-аброр” асари қўлёзмаси. ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонаси. №2384. 16 саҳифа.

³ L.Turaev, Mahmūd Ez-Zamahsheri'nin “Rebī'ul-Ebrār” Adli Eserinin Özbekçe Nüshalarının Tanıtımı. Imgelem. Özbekistan Özel Sayısı.

Шунингдек, бунда нутқнинг асл маъно ва гапнинг ўзига хос тузилиши ҳам эътиборга олинади”⁴.

Ҳинд олими Ал-Қонузий маъруза илмига ҳукмдорлар билан мулоқот қилиш илмини қўшиб шундай дейди: “Бу маъруза илмининг бир қисми бўлиб, у қиссалар, хабарлар, насихатлар, ҳикматлар, мақоллар, минтақаларнинг ажойиботлари, мамлакатларнинг мўъжизалари, подшоҳлар, шахзодалар, раҳбарларнинг хоҳлаган мавзуларни аниқлайдиган (топадиган) илмдир”⁵.

Бу услубда ёзилган кўплаб асарлар дунё илм-фанига маълум ва машҳур. Абу Мансур ас-Саолибийнинг “Ат-Тамсил ва ал-Муҳозара”, “Мунис ал-Воҳид ва нузҳат ал-мустафид фи ал-муҳозарот”, “Ҳилият ал-муҳозара”, Ибн ал-Марвон ад-Диноварийнинг “Ал-Мужализи ва Жавоҳир ал-илм”, Муҳиддин ибн Арабийнинг “Муҳозарот ал-аброр ва мусомират ал-ахёр”, Муаммар ибн Мусаннанинг “Ал-Муҳозарот ва ал-Муҳоварот”, Ал-Баҳилий ал-Асмаъининг “Ал-Асмаъият”, Ибн Абд Роббихнинг “Ал иқд ал-фарид”, Муҳаммад ибн Довуд ат-Танухийнинг “Нашвор ал-муҳозарат ва ахбор ал-музокара”, Ан-Наҳравоний ал-Жаририйнинг “Ал-Джалис ас-солиҳ ал-кофий вал-анис ан-насих аш-шофий”, Ал-Хусайн Вазир ал-Абийнинг “Наср ад-дурур фил-муҳозарот”, Абдуллоҳ ан-Намарийнинг “Бахжат ал-мажолис ва унс ал-мужолис”, Роғиб Исфаҳонийнинг “Муҳозарот ал-удабо ва Муҳоварот аш-Шуаърои вал Балоғоий”, Али ибн Ҳамдуннинг “Ат-тазкира ал-ҳамдунийя” каби асарлар шулар жумласидандир.

Мазкур асарларнинг барчаси жамиятдаги турли мавзуларга оид маълумотларни ўзида жамлаган. Маҳмуд Замахшарий ҳам юқоридаги асарларни кўриб, уларни ўрганиб, керакли ўринда улардан ҳам фойдаланиб, “Рабиъ ал-аброр” асарини тасниф этади. Бу асарни ёзиш натижасида Маҳмуд Замахшарий, Марказий Осиё минтақасида “Илми муҳозарот” услубида асар ёзиш анъанасини бошлаб берган.

Ўтмишда ёзилган асарларнинг аксарияти қайсидир шоҳ, ҳукмдор ва вазирларга бағишланган, уларни мадҳ этишга қаратилган ёки қандайдир бир оқим ва ақидани тарғиб қилишга йўналтирилган ҳолда ёзилган бўлади. Лекин “Рабиъ ал-аброр” асарининг ўзига хос хусусиятларидан бири асар қайсидир мансабдор шахсга бағишлаб ёки қандайдир оқим ва ақидаларни тарғиб қиладиган асарлар сирасига кирмайди. Аксинча, асарда берилган барча масалалар жамият ривож, миллат равнақи, юрт осойишталиги ва халқ фаровонлигига хизмат қиладиган асарлар сирасига киради.

⁴ حاجي خليفة. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون. 2-ج. 1609-ص.
⁵ محمد، أسماء حسن. منهج الزمخشري في كتاب ربيع الأبرار. 215-ص.

Асарнинг яна бир жиҳати, унда фойдаланилган адабиётларни ва манбаларни кўрсатилмаганлигида. Бунинг сабаби муаллиф асарда иқтибослари келтирилган манбалар ўз даврида барчага маълум ва машҳур бўлган асарлар бўлиши ҳамда уларни ўқувчига қайта эслатиш эҳтиёжи йўқлиги учун ҳам шундай йўл тутган бўлиши мумкин.

Маҳмуд Замахшарий “Рабиъ ал-аброр” асарининг яна бир ўзига хослиги, унда бир пайтнинг ўзида ҳам насрий, ҳам назмий жанрлардан иқтибослар келтирилганидир. Аллома ҳар бир боб мавзусига оид маълум бир иқтибос келтиргандан сўнг, албатта ўша мавзуга доир машҳур шоир ва адибларнинг шеърларидан ҳам иқтибос келтиради.

“Рабиъ ал-аброр”да араб, форс, ҳинд, юнон ва турк халқларининг машҳур шахсларидан ўша халқларнинг аҳолиси, ўтмиши, маданияти, қадриятлари, иқлими, табиатига оид маълумотлар жамланган. Асарда энг яхши суҳбатдош сифатида турли мақоллар, масаллар, ҳикматлар, машҳур кишиларнинг сўзларини, ибратли воқеалар келтирилган. Инсон кўнгли хуш кайфиятни хоҳласа, ундан кулгили латифаларни, ҳажвий воқеаларни ўқиши, хузунлик истаган қалблар учун эса пур-маъноли, инсонни кўзига ёш келтирадиган насиҳатларни, ибратли ўғитларни топиш мумкин. Шу нуқтаи назардан маълум бир мавзуга доир битта бобдан ҳам Қуръон ояти, ҳам ҳадиси шариф, ҳам ҳикоя, ҳам насиҳат, ҳам шеър, мавзуга доир тарихий воқеалар, ҳатто кулгили латифаларни ҳам топиш мумкин. Шу боисдан ҳам бу асарни муайян мавзуга доир “қомусий асар” дейиш мумкин.

Муаллиф асарни бўлимларга ажратиш борасида ҳеч қаерда тўхталмайди. Биз асардаги боблар мазмунига қараб уни уч қисмдан иборат деб хулосага келдик. Улар кириш, асосий ва сўнгги қисмлардир.

Асарнинг кириш қисми ўнта бобдан иборат бўлиб, улар дастлабки биринчи бобдан ўнинчи бобга қадар бўлган боблардир. Бу боблар вақтлар, дунё ва охират, осмон, юлдузлар, фаришталар, оламнинг бирламчи асосини ташкил этувчи тўрт унсур (ер, сув, ҳаво, олов), табиат ва унинг табиий ҳодисалари, турли шаҳарлар, минтақалар, фаришталар ҳамда араб ва ажам пайғамбарлари ҳақида маълумотлар беради.

Асарнинг асосий қисми саксон битта бобни ўз ичига олади. Бу боблар ўн биринчи бобдан тўқсон биринчи бобга қадар бўлган боблардир. Асарнинг асосий мазмун-моҳиятини ташкил қиладиган бу бобларда жамиятдаги турли ижтимоий-сиёсий, диний-маърифий, таълимий-тарбиявий, ҳуқуқий масалаларга оид маълумотлар ўрин эгаллаган.

Асарнинг сўнгги қисми еттита бобни ўз ичига олади. Бу боблар эса тўқсон иккинчи бобдан тўқсон саккизинчи бобгача бўлган боблардир. Бу бобларда эса қуруқлик ва сувдаги турли ҳайвонлар, ҳашаротлар, қушлар, табиат, ўсимликлар ва бошқа жонзотлар ҳақидаги маълумотлар берилади.

Асарнинг асосий қисмини жамиятдаги барча ижтимоий масалаларни ўзида жамлаган насиҳатлар, ўғитлар, пандномалар, суҳбатлар ва шеърлар ташкил қилади. Уларни шартли равишда қуйидаги мавзуларга ажратиш мумкин:

- Диний мавзулар.
- Инсоннинг гўзал фазилатларга оид мавзулар.
- Инсоннинг ёмон хислатларига оид мавзулар
- Инсон ташқи қиёфаси билан боғлиқ мавзулар.
- Илм-маърифатга оид мавзулар.
- Адолатли шоҳ ва вазирларга оид мавзулар.

Юқорида келтирилган мавзуларга оид иқтибосларнинг маълум бир қисми муқаддас Қуръони карим, ҳадиси шарифлар билан ҳам боғлиқ. Маҳмуд Замахшарий китобхоннинг ишончини ошириш мақсадида Қуръони Каримдан кўплаб оятлар келтиради. Таврот, Забур ва Инжил муқаддас китобларидан ва Ҳадиси қудсий, Ҳадиси Набавий, аҳли байтдан, саҳобалар, тобеинлардан, улардан кейин эса, араб, форс, ҳинд, юнон ва турк халқларининг машҳур донишмандлари, тарихчилари, оқил подшоҳлари, доно вазирлари ва шоирларидан иқтибослар келтиради.

Маҳмуд Замахшарий ўзгалардан иқтибос келтириш билан кифояланмасдан, ўзининг “ديوان المنظوم” (“Девон ал-Манзум” (Шеърый девон), “ديوان المنثور” (“Девон ал-Мансур” (Девон ар-Расоийл), “الرسالة الناصحة” (“Ар-рисолат ан-насиҳа”), “النصائح الصغار” (“Ан-насоиҳ ас-сиғар”), “توابع الكلم” (“Навобиг ал-калим”) каби асарларидан ҳам унумли фойдаланади.

Муаллиф асарни тасниф этишда барча учун тушунарли бўлган, содда ва ихчам шаклдаги иқтибослардан кўпроқ фойдаланган. Келтирилган иқтибосларни давр нуқтаи-назардан таҳлил қиладиган бўлсак, улар исломдан олдинги ва ислом даврига оид иқтибослар эканлигини кузатиш мумкин.

“Рабиъ ал-аброр” асарининг аҳамияти юқори эканлигини ва унга бўлган қизиқиш катта бўлганини унинг қўлёзма нусхалари такрор ва такрор кўчирилганлиги ва уларнинг дунёнинг турли кутубхона ва музей фондларида 60 га яқин нусхаларда сақланаётганлигидан ҳам англаш мумкин. Шунингдек, асарнинг кўплаб тилларга таржима қилингани, асар яратилган даврга яқин бир пайтда форс, турк тилларига, XXI асрга келиб туркман тилига қилинган таржималари асарнинг аҳамияти юқори эканлигидан далолат беради.

Умуман олганда асарда келтирилган барча иқтибослар жамият ривожига, миллат равнақиға, юрт осойишталиги ва халқ фаровонлиғига хизмат қилади. Чунки, асар инсоннинг ижтимоий ҳаётда янада маданиятли ва етук шахс бўлиши учун билиши керак бўлган барча билимларни ўзида мужассам этган. Муҳими асарда тўпланган иқтибослар орқали Маҳмуд Замахшарий ўз замонаси ва ўзигача бўлган алломаларнинг маълумотларини авлодларга етказишда тарихий кўприк вазифасини бажариб берган етук илм соҳиби сифатида таъкидлаш лозим.

REFERENCES:

1. <https://lex.uz/docs/5854226>
2. Turaev, L. (2024). Mahmûd Ez-Zemahşerî'nin "Rebî'u'l-Ebrâr" Adlı Eserinin Özbekçe Nüshalarının Tanıtımı. *İmgelem*(Özbekistan Özel Sayısı), 411-424. <https://doi.org/10.53791/imgelem.1462585>
3. Тураев, Л. А. (2023). Историческое произведение «Раби 'ал-абрар» как важный научный источник. In *Россия и Восток. К 300-летию СПбГУ* (pp. 23-25).
4. Turaev, L. Mahmûd Ez-Zemahşerî'nin "Rebî'u'l-Ebrâr" Adlı Eserinin Özbekçe Nüshalarının Tanıtımı. *İmgelem*, (Özbekistan Özel Sayısı).
5. "Рабиъ ал-аброр" асари қўлёзмаси. ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонаси. №2384. 16 саҳифа.
6. حاجي خليفة. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون. 2-ج. 1609-ص.
7. محمد، أسماء حسن. منهج الزمخشري في كتاب ربيع الأبرار. 215-ص.